

Critical Variants of Materiality. Polish Literary Criticism from Post-structuralism to New Materialisms

Katarzyna Trzeciak

ORCID: 0000-0002-1339-3400

Shared matter

Trends in theory (critical reflection) and themes in modern art have been in sync roughly since the 1970s, when, according to Hal Foster, they started to share at least three research fields: the structure of the sign, the constitution of the subject, and the siting of the institution¹. When Foster was writing about a new form of relations emerging between art and criticism in the 1990s, he stressed their significance for the valuation of artistic practices, reflected in the interest of critical reflection, and new conceptualizations and theoretical strategies resulting from it². The situation of the Anglo-American world of art described by Foster – with a few nec-

¹ Hal Foster, *Powrót Realnego. Awangarda u schyłku XX wieku*, translated into Polish by Mateusz Borowski, Małgorzata Sugiera (Kraków: Universitas, 2010), 15. English version: *The Return of the Real: The Avante-Garde at the End of the Century* (Cambridge, MA: MIT Press, 1996), xiv.

² Agnieszka Rejniak-Majewska, “«Puste miejsce po kulturowych mandarynach». Krytyka sztuki i język teorii” [«Vacancy left behind cultural Mandarines». Art criticism and language of theory], *Kultura Współczesna* 4 (2010): 42.

essary differences and reservations³ – can say a lot also about the current, twenty-first-century interference of themes of literature and critical-literary orientation. In order to properly put the analogy in motion, it is enough to replace post-structural studies with post-humanistic, non-anthropocentric, and new-materialistic fields of research in humanities, which resonate in artistic activities, theoretical conceptualizations, and critical reflections. These fields, together with transdisciplinary and artistic articulations, function in the broadest, shared horizon of modernity, marked by climate crisis and attempts at redefining ontological differences in the human and non-human community resulting from it. According to Karen Barad, one of the leading representatives of “new materialism”, “new possibilities, which with any luck will have the potential to help us see our way through to a world that is more viable, not for some, but for the entangled wellbeing of all”⁴ are the stakes of such efforts. In order to meet these expectations, new materialism in humanities focuses on revising the notion of “materiality” and critical ethos; the latter requires a turn towards affirmative, engaged criticism able to overcome negativity and suspiciousness, which – according to Barad⁵ – dominate in the modern critical tradition. Simply speaking, resignification of the notion of “materiality” related to the vitalistic, dynamic ontology of matter, is combined with reevaluating critical theory, required for reinforcing connections in the shared world in an emphatic way rather than for hard-hitting reductionism in bonds between entities⁶. Thus, post-criticism derives from (among other things)⁷ new-materialist ethics, which is opposed to the humanist critical approach, characterized with the use of such obviously ethically-charged metaphors as “reductionist”, “distancing”, or “big-headed”⁸. Post-humanist materiality outlines new critical postulates, including procedures for

³ Foster was describing the moment when the late modernism crisis in painting and sculpture resulted in replacing high art with mostly structural theory. Today shared themes in art and theory include especially the climate catastrophe and dimensions of the Anthropocene, as well as producing knowledge. Also the change in the scope of transdisciplinary research in artistic practices, combining philosophy of science and knowledge of art, positioning artistic research within the framework of new-materialist ways of thinking, is significant. According to Dorota Golańska: “From the perspective of new materialism, both the creative act, the existence of a work of art, and the aesthetic experience connected with dealing with art, have both material and meaning components – the materiality of art produces and brings to life discursive meanings, which in turn allows to give sense to matter. The notion background of such an approach is based on such a processual understanding of art, especially in terms of the notion of «thinking/feeling», referring to intellectual-material aspects of art and creative encounters with it” – “O praktykach i procesie. Nowomaterialistyczne spojrzenie na sploty sztuki, nauki i wiedzy” [On practices and process. New-materialist perspective on the contexture of art, science and knowledge], in: *Feministyczne nowe materializmy: usytuowane kartografie* [Feminist new materialisms: situated cartographies], edited by Olga Cielemecka, Monika Rogowska-Stangret (Lublin: E-naukowiec, 2018): 213, <https://e-naukowiec.eu/feministyczne-nowe-materializmy-usytuowane-kartografie-pod-redakcja-olgi-cielemeckiej-i-moniki-rogowskiej-stangret/>.

⁴ Karen Barad, “Erasers and erasures: Pinch’s unfortunate «uncertainty principle»”, *Social Studies of Science* 41, 3 (2011): 450.

⁵ And not only her, as evidenced by Rita Felski’s post-critical approach; in her last books she postulated transgressing the limitations of traditional (i.e. suspicious and negative) ethos of criticism, which she sees especially in symptomatic reading, criticism of ideology, Foucault’s historicism, as well as in searching for traces of transgression or resistance in texts – Rita Felski, *The Limits of Critique* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 2015), 3. In her latest book Felski develops a project of criticism based on “engagement in art” – its non-reducible, phenomenological nature manifesting itself considering the complexity and variety of aesthetic experience – Rita Felski, *Hooked: Art and Attachment* (Chicago and London: University of Chicago Press, 2020).

⁶ Bruno Latour, “Why Has Critique Run Out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern”, *Critical Inquiry* 30 (Winter 2004): 241.

⁷ For Elizabeth Anker and Rita Felski, editors of a volume on post-criticism, research in affects is also an important inspiration, in which they see acts of resistance to “omnipresent pessimism of academic thought” or “chronic negativity of criticism” – Elizabeth S. Anker, Rita Felski, “Introduction”, in: *Critique and Postcritique* (Durham and London: Duke University Press, 2017), 8.

⁸ In his polemics with new-materialist ontology and ethics, Paul Rekret refers to specific authors of these metaphorical terms of modern criticism – “A critique of newmaterialism: Ethics and ontology”, *Subjectivity* (2016), DOI: 10.1057/s41286-016-0001-y.

reading texts⁹, currently crossing paths with literature focused on reflection upon the Anthropocene, i.e., incorporating structures and topics of debates regarding the climate disaster. As a result – what I would like to show in the present text – a contiguity of dictionaries of criticism and literature emerges, which stems from post-humanist theories which easily permeate discussions about literature beyond academia. I will focus on practical consequences for literary criticism rather than argue with new-materialist criticism or literary theory¹⁰. This is because vitalist materiality produces a certain type of critical commentary, influencing the scope of its central property: valuation.

Criticism versus materiality of language

Opposing the post-structuralist tradition which established “language power” as the basic tool of cultural representations, is one of the key orientations in new materialism. According to Barad’s classical (and disputable¹¹) statement: “the linguistic turn, the semiotic turn, the interpretative turn, the cultural turn: it seems that at every turn lately every «thing» – even materiality – is turned into a matter of language or some other form of cultural representation”¹². Barad argues that materiality as a “matter of language” has limited figurations: it seems passive and unchangeable, and it has potential for change only as a derivative of discursive forms. Barad’s observation can be paraphrased as an accusation of post-structuralist “linguisticsfication” of matter, as a result gaining only specific meanings. However, if we take a closer look at specific, critical applications of materiality in its post-structuralist sense, Barad’s diagnosis turns out to be incorrect.

In the Polish criticism of poetry of the 1990s, “materiality” (in the *French Theory* sense) was a useful concept defining self-referring dimensions of language; its material shape rather than the communicated meaning¹³. Materiality turned some poems (e.g., by Andrzej Sosnowski) into autonomous entities, or even living organisms¹⁴, which went beyond referential stability. In discussions focused on post-structuralist philosophy of language materiality of poetry

⁹ Among others, “diffractive reading” proposed by Karen Barad, who borrowed a notion from physics for defining a desired reading practice based on “reading through” (rather than reading “against” which she sees in reflective reading). This type of reading entails connecting authors, theories, disciplines and dictionaries in such a way as to make them redefine or transform one another argumentatively, according to entanglement in refraction – see e.g. Kei Merten, “Introduction. Diffraction, Reading, and (New) Materialism”, in: *Diffractive Reading. New Materialism, Theory, Critique*, edited by Merten Kai (Lanham, Boulder, New York, London: Rowman & Littlefield, 2021): 1–27.

¹⁰ See e.g. Paweł Kaczmarek: “Materialism As Intentionalism: on the Possibility of a *New Materialist* Literary Criticism”, *Praktyka Teoretyczna* 4, 4 (2019): 191–235.

¹¹ See Dennis Bruining, “Interrogating the Founding Gestures of the New Materialism”, *Cultural Studies Review* 22, 2 (September 2016): 21–40, <http://dx.doi.org/10.5130/csr.v22i2.4461>.

¹² Karen Barad, “Posthumanist Performativity: Toward an Understanding of How Matter Comes to Matter”, *Signs: Journal of Woman in Culture and Society* 28, 3 (2003): 801.

¹³ Specific examples of such an understanding of materiality (on the example of discussions about Andrzej Sosnowski’s poetry) are provided and discussed by Marta Koronkiewicz – “Materiality as Resistance and Protection: The Case of Andrzej Sosnowski”, translated into English by Paweł Kaczmarek, *Praktyka Teoretyczna* 34, 4 (2019): 152–153.

¹⁴ Agata Bielik-Robson, “A poem should not mean but live. Oznaki życia w późnej poezji Andrzeja Sosnowskiego” [Traces of life in Andrzej Sosnowski’s late poetry], in: *Wiersze na głos. Szkice o twórczości Andrzeja Sosnowskiego* [Poems to read out loud. On Andrzej Sosnowski’s works], edited by P. Śliwiński (Poznań: WBPiCAK, 2011).

ultimately led to accepting its dynamic, metamorphous properties opposed to the hegemony of sense and the legibility of dogma stemming from it. As a result (as demonstrated by Marta Koronkiewicz) “materiality” of language defined in such a way clearly influenced the type of critical commentary based on individual confessions to not understanding poems and on generalizing their program status: texts striving towards being incomprehensible¹⁵. Even if such ideas are solipsistic (and, as demonstrated by Koronkiewicz, divergent from Sosnowski’s reflection on the materiality of poetic language), they reveal the paradoxical dimension of post-structuralist materiality of language: its self-referentiality, “inner-linguisticity”¹⁶, and sophistication of readers’ affects – the incomprehension from which criticism derives its own, individual usages of poems. Materiality, referring to linguistic expression, thus served interpretations resulting from the recognition of dereferentialization of words; it became a center of reading in the paradigm of negative representation: in the conditions of accepting that a word does not adhere to an object. However, as demonstrated recently by Dawid Kujawa, in these conditions the materiality of linguistic signs is subject to the hermeneutic procedure of explaining the process of dereferentialization¹⁷. Kujawa lists influential poetic criticism projects, such as “reductionist deconstructionism” by Grzegorz Jankowicz, responsible for (among other things) the myth of Andrzej Sosnowski as a post-political poet. Negative representation was the center of this myth, i.e., material existence of signs of poetic language deprived of connection with social life and circulating in a closed circuit outside the world. Jankowicz uses the metaphor of a worn coin whose circulation fuels the inflation of linguistic signs. In this critical model, the materiality of words highlights the autonomy of poems, their independence from both transcendence and power. This interest in materiality pointing towards the autonomous dimension of poetic material overlaps with the modernist tradition of material subversion of materials (artistic and linguistic). In post-1989 criticism this tradition returns to the question of the need to describe literature outside of “presentism and etism” (as Przemysław Czapliński put it), on which works from the years 1965-1989 were based. Said tradition set off the work of probing the literary representation in terms of making text independent from “semantic servitude”¹⁸ – not only in poetry, but also in prose criticism.

The materiality of prose language played a fundamental role in Czapliński’s seminal, non-epic model of modern prose proposed in the 1990s. “Text density” characterizing non-epic prose, suggested literary a character manifesting itself in “semantic particles”¹⁹, and creating autonomous plots comprising “lexical events”. The anti-mimetic dimension of literature read by Czapliński reveals itself via a detailed analysis of linguistic structures, unveiling the internal logics of a text subjugated to the principle of linguistic rather than event entailment. The focus on literary material proposed by him highlights the properties of prose as a collection of autonomous linguistic tropes which it continuously reproduces. The structuralist dismantling of non-epic prose

¹⁵Koronkiewicz, 153.

¹⁶Ewa Nofikow, “Między językami, między głosami. O *poems* Andrzeja Sosnowskiego” [Between languages, between voices. On Andrzej Sosnowski’s *poems*], *Biblioteka Postscriptum Polonistycznego* 3 (2013): 93.

¹⁷Dawid Kujawa, *Pocałunki ludu. Poezja i krytyka po roku 2000* [People’s kisses. Poetry and criticism after 2000] (Kraków: Korporacja Ha!art, 2021). EPUB.

¹⁸Przemysław Czapliński, “Nieepicki model prozy w literaturze najnowszej” [Non-epic model of prose in modern literature], *Teksty Drugie* 41, 5 (1996): 72.

¹⁹Czapliński, “Nieepicki model prozy w literaturze najnowszej”, 73.

establishes the visibility of creative means as the basic filter for literary criticism which extracts literature from representational regime and allows us to highlight its anti-illusiveness.

Both in post-structuralist criticism of poetry and in Czapliński's structuralist proposal references to text materiality led literature from entanglement in non-literary rules of communication, simultaneously valuing works in which material sovereignty created a barrier for instrumentalization of senses. It is significant that the turn towards non-referential literature in criticism took place at times of ideological crises (ethical-moralistic in Czapliński, free-market in Sosnowski's critics), seeing the materiality of pure language as an antidote to monopolizing meanings and senses. Disruptions in representation and dereferentialization of language were thus articulations of artistic and literary-critical self-awareness – signs of the discreteness of discursive practices from marketing and opinion-forming messages. The strategy of a molecular focus on literary language matter allowed us to problematize the issue of mimesis and the subservience of literature to extra-linguistic reality. Criticism which traces textual disruptions in communication employed articulations and metaphors of materiality in order to appreciate works which cancel both traditional (i.e., legitimized by the canon of practice), and consumptional (characteristic for mass production) styles of reception. Materiality crystallized as a critical category for establishing the hierarchy and value of those texts which question the uninterrupted transfer between graphic sign and its designate; they reject naïve representationalism and thus favor testing the limits of communication.

Materializations of identity

Reducing articulations of postmodern materiality to the dimension of reflection upon representation and aesthetic autonomy would be a meta-critical oversimplification. In Polish literary criticism there is a context of using the "materiality" notion alternative to the "quasi-deconstructive" (Kujawa) optics. It manifests itself especially in interpretations of prose accentuating its identity-related parameters. In texts by, among others, Kinga Dunin (*Czytając Polskę* [Reading Poland], 2004), Błażej Warkocki (*Homo niewiadomo. Polska proza wobec odmienności* [Homo I don't know. Polish prose and otherness], 2007) and Przemysław Czapliński (*Polska do wymiany. Późna nowoczesność i nasze wielkie narracje* [Poland needs replacing. Late modernity and our grand narratives], 2009) strategies of producing identity, textual procedures of socialization, and representations of identity diversion are a significant interpretation key and a tool for categorizing literature. These critics are interested in narratives surrounding producing gender and gendered subjectivity, made present in the represented world of the analyzed texts and defined according to theoretical formulae proposed by Judith Butler. Her conceptualization of gender (as socio-cultural norms materialized in the body) provided some Polish critics from the first decade of 21st century with an interpretative framework according to which literature was read from the perspective of an emancipatory task: "Emancipatory task – initiating new stories and new language – formulated, practiced and introduced to the narrative universe undermined the legitimacy of the grand narrative"²⁰.

²⁰Przemysław Czapliński, *Polska do wymiany. Późna nowoczesność i nasze wielkie narracje* (Warszawa: Wydawnictwo W.A.B, 2009), 302.

For Przemysław Czapliński, author of those words, literature which makes procedures of giving identity a discourse, among others by showing non-normative bodies, has a subversive character, because it becomes an ally in constructing other bonds²¹. Such an attitude to literature reveals a literary-critical dimension of materiality (significant for the present paper), which is close to Butler's ideas of materiality as a matter of language – not as a metaphorical question or the problem of referentiality, but as an issue of language referring to materiality (body) through the denotation process. For example, reading Mariusz Sieniewicz's prose, Czapliński treated fiction as a tool for probing the illusion of a universal identity, demonstrating how signs of otherness creating the other materialize on a normalized, male body, of an outcast who will be rejected by his community in order for that community to strengthen its social borders. The tension between the body's universalism as a sub-species matter of existence and institutional procedures of emerging borders helped Czapliński demonstrate the transformations in late modern identity narratives. Thus, contemporary literature gains a performative function – Czapliński subjected it to a conceptualization focused on the intersection of matter and meanings, in order to highlight the potential of fictional narratives for new rules of participation in the socio-political life.

Also, Dunin's and Warkocki's books, which were published before *Polska do wymiany*, originated in the idea that literature is a tool for probing existing and emerging social orders, and its analysis can become an analysis of establishing and stabilization of relations, including especially identity-shaping mechanisms in reference to social conventions and repetitive practices of perpetuating meanings. *Czytając Polskę* and *Homo niewiadomo* stem from constructivism; Dunin is interested in society as a fiction derivative of interpretation, Warkocki – in ways of constructing otherness. It is significant that both critics explain their constructivist approach with references to materiality (of the body – Warkocki²², of reality – Dunin²³); they draw conclusions regarding the status of interpretative work of literary texts based on these references. For Dunin interpretations of literature need to take into consideration “strong entanglement of literary discourses in other discourses and colloquial thinking”²⁴; which is why she is interested in “the congruence [of texts] with social reality understood as a process, a constant struggle over what this new reality is”²⁵ rather than their uniqueness. As a result, she leaves out the literariness of the texts she interprets, symptomatically relegated to the sphere of “language games”, which Dunin opposes with literature's engagement in the process of learning about and creating society. Warkocki's approach is less antagonizing – he is interested in tracing misfits and symbolic conditions of their existence in texts, which results

²¹Czapliński, *Polska do wymiany. Późna nowoczesność i nasze wielkie narracje*, 368.

²²In the introduction to his book Warkocki devotes a lot of space to considerations regarding Butler's and Eve Kosofsky-Sedgwick's concept of gender, pointing out to the special role of the body as matter on which cultural rules of gender are imprinted. In his analyses and interpretations of prose the issue of corporality (as a theme in the discussed works) allows Warkocki to go towards procedures for social construction of identity – *Homo niewiadomo. Polska proza wobec odmienności* (Warszawa: Wydawnictwo Sic!, 2007), 17–44.

²³“By using literature I do not wish to join the endless process of reading a text, but the endless process of learning about and creating society” – Kinga Dunin, *Czytając Polskę. Literatura polska po roku 1989 wobec dylematów nowoczesności* [Reading Poland. Polish literature after 1989 and the dilemmas of modernity] (Warszawa: SAGA Egmont, 2021. EPUB 3.0), 28.

²⁴Dunin, 29.

²⁵Warkocki, 44.

in a series of interpretations which are “close and loyal to the text”²⁶, focused on identity dilemmas, revealing ways of producing otherness. Warkocki thus favors reading and writing practices, as the category which interests him – “otherness” – does not exist as something immanent; it has no stable or coherent definition. Reaching to literature and activities related to it is thus a necessary condition for noticing the constructional dimension of identity which – as Warkocki seems to argue – cannot be uncovered without referring to interpretative work. Thus, this literary-critical project can be treated as a reflection on the role of the symbolic dimension in the process of materializing subjectivity which becomes visible thanks to interpretative procedures required by literature rather than in literature itself.

Formulating a (general) conclusion regarding the transformation in the way of understanding materiality through criticism from the turn of the 21st century, it can be conceptualized as a methodological shift – from linguistic self-referentiality of poetic matter to social materialization of discourses: from quasi-deconstructionism to critical social theories focused on unmasking universalism via making “other narratives” (Czapliński) visible, pointing to the need to rebuild the natural order (hitherto phantasms). Including the posthumanist provenience, i.e., stemming from new-materialist ontology and modifying the type of critical comments, especially in popular prose reviews²⁷, is a sign of the next transformation in the literary-critical discourse of materiality.

Materiality as a literary theme

Trends in today’s non-anthropocentric humanities resonate not only in methodological proposals; they are also reflected in artistic practices, including literature. New genres (such as climate fiction), are emerging and old ones, such as weird and science fiction, are being revised with current themes of more-than-human communities. The fact that literature, criticism and humanist methodologies share themes and problems results in literary-critical texts focused on the literary represented world, multiplication of cultural interpretative associations and intertexts, and finally – highlighting the paradigmatic dimension of text as a voice engaged in the current debate regarding the planetary future of the world.

“I knew I wanted to write a book about the Anthropocene and climate catastrophe even before I knew I wanted to write “Samosiejki” [Self-sown]”, says Dominika Słowik²⁸.

Słowik is close to Timothy Morton, author of “dark ecology”, who refers to childish imagination in his texts due to its non-anthropocentric character (as children, we all talked to non-humans, did we not?). According to Morton, being truly human – based on community, solidarity, and symbio-

²⁶Warkocki, 43.

²⁷In modern poetry criticism, new materialism and posthumanism do not lead to such far-reaching reduction in the interest in medium and representation. To the contrary – critical books by Anna Kałuża, Kacper Bartczak, as well as papers by Dawid Kujawa and Jakub Skurtys testify to the benefits of incorporating these perspectives in work on poetry. In the case of prose a reductionist approach is more common, in which criticism focuses on the thematic conceptualization, and treating literary representation as an extension of discussions of the world in crisis.

²⁸Natalia Szostak, *Dominika Słowik: Nie jestem typem aktywistki. Moją bronią jest literatura* [I am not an activist. Literature is my weapon], “Wysokie Obcasy” 2021, <https://www.wysokieobcasy.pl/wysokie-obcasy/7,157211,27736785,dominika-slowik-nie-jestem-typem-aktywistki-moja-bronia-jest.html>.

sis – is only possible thanks to connecting with the non-human. Noticing it is in turn easier if we allow ourselves to return to the “childhood dream” – lifting the lid of black boxes. This is the spirit in which I read the environmental message of “Samosiejki”²⁹.

I treat these statements – an author’s declaration regarding the origins of her latest novel, and an excerpt from its review – as symptomatic for the dialogue between literature and criticism. I see the reviewer’s reaction as significant; the attempt at translating elements of the literary world into the language of philosophy, or showing how a literary theme approaches a specific field in humanistic knowledge. What the critic is doing here does not differ from literary scholars who have been trying to combine the new materialism philosophy with eco-centric reading practices. They share an illustrative approach to literary works whose attractiveness reveals itself in the possibility to treat them as realizations of theories, notions, or posthumanist trends³⁰. The review cited above offers more such illustrative-associative examples, including the titular “black boxes”, referring to Bruno Latour’s concept, which is also used in the discussion of Dominika Słowik’s novel³¹. This style of reading and organizing a review (explaining the represented world through theoretical-conceptual contexts) results in a discursive paraphrase of literature and the comment which stems from it – contemplative-descriptive rather than diagnostic-valuating. However, this shift is unsurprising when we consider new-materialist revisions of criticism, clearly dissociating themselves from the violence of negative criticism and postulating “affirmative engagement”³². However, the problem is that a critical comment respecting this postulate easily falls into the catalogue of literary motifs whose validity is supposed to highlight the connection with both current issues, and questions raised by posthumanist science. “Materiality” then becomes a thematic category of prose, automatically setting off new-materialist notions through which a text can be treated as a voice in an engaged, more-than-literary discussion. However, it seems that suspending representation and shifting the weight of critical reflection from language to plot and non-literary contexts is the price for treating the literary voice in such a way. This shift can be observed in the cited review, which opens with an extensive description of an association set off by the reviewed book:

In aerial photos it looks like a skeleton of a giant fish grown into the ground. A huge dune rather than a mountain. Forty years ago the Yucca massif near Las Vegas was considered the safest isolator for the quickly accumulating pile of radioactive waste. The waste was buried in holes resembling anthills, which were several kilometers deep, and experts claimed it was not supposed to be a threat for the planet for at least 10 thousand years. In early 1980s people were brainstorming ideas how to warn future inhabitants of Nevada about the toxic landfill – people who likely will speak a language which does not even exist yet³³.

²⁹Monika Ochędowska, *Czarne skrzynki* [Black boxes], “Dwutygodnik” 319 (2021), <https://www.dwutygodnik.com/arttykul/9757-czarne-skrzynki.html>.

³⁰Paweł Kaczmarski discusses this property on the example of an anthology of texts about new-materialist reading (*Material Ecocriticism*, 2014), demonstrating how developing “poetics of matter” transformed into instrumentalization of literature as an illustration of philosophical notions – Kaczmarski, 198.

³¹Monika Ochędowska cites Latour’s notion in order to read actions of the novel’s protagonists, in which she accentuates mostly specific cognitive disproportions and sensitivity to more-than-human reality.

³²This is how Karen Barad writes about her “diffractive reading”, proposing to replace what she sees as reductionist suspicious criticism with affirmative-conjoined criticism – see Barad, “Erasers and Erasures”, 450.

³³Ochędowska.

This association has a significant cognitive value, just as the philosophical contexts referred to in the review. However, it is significant that abundance leaves no room left for considerations regarding literary representation, neutralized so that textual plots are treated as part of the material, empirical reality affected by the climate crisis. Anthropocentric plots and a new-materialist critical approach share the same goal: they are striving towards making the connection between literature and reality of the world visible through transforming readers' imagination – a connection which is best highlighted by shared images.

The problematic dimensions of this union are perhaps best visible in criticism of translated prose, where compromises regarding linguistic analysis and representation considerations³⁴ lead to embedding texts in global, universalized reception with the conceptual instrumentarium of posthumanist discourses as a tool. This instrumentarium encourages us to consider the representational rather than the linguistic dimension of a text, with figurations of communities in the center:

The stake is to design and implement a different vision of human community – one that would be supportive of non-humans. It can resemble a beehive or a herd of horses, but it necessarily must connect to some loss – a key term in Lunde's dictionary. And it is not about the economic sense of lack or a psychological state of longing which results from absence, but about the ability to experience loss in an ethical sense. Each protagonist described by Lunde at some point needs to learn how to lose – do something against their individual will, sacrifice a part of oneself in order to give life to others. Perhaps this is our main problem: we cannot and do not lose anything. This is why it is hard for us to imagine even one small world for whose realization we would have to sacrifice our lives³⁵.

The excerpt cited above concludes the review, or rather, an interpretative essay about Maja Lunde's bestselling tetralogy. Lunde's ecological prose is discussed from the perspective of the anthropocentric imagination, via a reconstruction of the represented worlds of her novels. Obviously, it is difficult to argue with the ethical perspective on the plot, which may serve as exercises in attitude to the world for readers. However, the ethical perspective, so characteristic for climate fiction³⁶, pushes questions of the value of literary representation further away. The weight of the issue, its significance for the problems of today and tomorrow, staves off the question of the construction of the represented world – its simplifications, one-dimensionality of characters – and narrative moralizing, whereas it was Lunde's decisions regarding

³⁴Olga Szmids discusses the problem of leaving out the linguistic status of translated literature in popular reviews – “Eksplorowanie ruchomych piasków. Krytyka przekładu i krytyka literacka wobec petryfikacji współczesnej literatury światowej” [Exploring quicksand. Criticism of translations and literary criticism versus the petrification of contemporary literature], *Przekładaniec* 42 (2021): 40–63, DOI:10.4467/16891864PC.21.017.14328.

³⁵Andrzej Marzec, <https://www.dwutygodnik.com/arttykul/9378-saga-o-ludziach-poznego-antropocenu.html>.

³⁶Following Adeline Johns-Putra conceptualization: “fiction concerned with anthropogenic climate change or global warming”. *Climate fiction* is “a topic found in many genres” rather than a genre, since climate change themes appear in many different literary genres – “Climate Change in Literature and Literary Studies: From Cli-fi, Climate Change Theater and Ecopoetry to Ecocriticism and Climate Change Criticism”, *Wiley Interdisciplinary Reviews. Climate Change* 7, 2 (2016): 267.

literary representation that are believed to be behind the book's international success³⁷. The turn towards language – to its intentional simplicity – and the representational convention (its adequacy to the narrative scheme of climate fiction) is necessary for highlighting literary mechanisms which set off reader's empathy, which is elevated on the impression of a universal, over-literary message for a world headed to its end. In other words, the weight of the message of the novel is tied to formal decisions – the more they support neutralization, transparency (both of the medium and linguistic material), the more they force us to focus on the marginalized aspect. In climate fiction this task is not only necessary, but also simply interesting; one of the trends from this category, operating with a futuristic frame of the represented world³⁸, is often based on realism tautology³⁹, via which it encourages a reasonable thematic reading, successfully hiding the representation convention and its rules.

Tendencies in criticism oriented towards posthumanism, focused on searching for connections between different co-existing entities, work towards cognitive and popularizing goals; they are undeniably attractive as when we read about literature, we also read about how it is connected with current international issues. New-materialist criticism of representation as a linguistic sign of distance and materiality mediation in discourse seems to be problematic for critical-literary practices which move away from the effort to recognize the rules behind persuasiveness of stories about the Anthropocene; techniques for their universalization; mechanisms which facilitate their reception. The return to these dimensions of representation becomes increasingly important depending on the extent to which the Anthropocene presents itself as a digestible, more and more familiar notion which is being commonly exploited and capitalized. Reducing materiality to a thematic category does not “only” result in resigning from searching for and noticing formal experiments in prose, or indifference to the significance of literary forms. Ultimately it leads to equating literature with other objects (empirical objects outside of art), which is in fact in radical opposition to the goals of engaged criticism (and reviews), in which literature is supposed to provide ethical education.

translated by Paulina Zagórska

³⁷Ion-Alin Ungureanu conducted an extensive comparative analysis of the first installment of Maja Lunde's tetralogy, both in terms of international and local reception (in Norway, English-speaking countries, and in Romania) – *A reception study of Maja Lunde's Bees in Norway, the English-speaking countries and Romania*, <https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/10852/84649/1/A-reception-study-of-Maja-Lunde-s-The-History-of-Bees-in-Norway--the-English-speaking-countries-and-Romania.pdf>.

³⁸I.e. set in the future in which climate change is presented beyond moral or psychological implications of individual behaviors, as a result of the downfall of human society. The second trend in *cli-fi* presents modernity or near future in which climate change is an ethical, political and economic challenge for individuals. Identifying readers with characters who are emotionally engaged in climate change is a common convention within this trend – see Ungureanu, 5.

³⁹Catherine Belsey explains that it is a fallacy to claim that a literary form is a reflection of reality: “If by *the world* we understand the world we experience, the world differentiated by language, then the claim that realism reflects the world means that realism reflects the world constructed in language” – Catherine Belsey, *Critical Practices* (London and New York: Routledge, 2002), 43.

References

- Anker, Elizabeth S., Rita Felski. "Introduction". In: *Critique and Postcritique*, edited by Elizabeth S. Anker, Rita Felski, 1–28. Durham and London: Duke University Press, 2017.
- Barad, Karen. "Erasers and erasures: Pinch's unfortunate «uncertainty principle»". *Social Studies of Science* 41, 3 (2011): 443–454. <https://doi.org/10.1177/0306312711406317>.
- – –. „Posthumanist Performativity: Toward an Understanding of How Matter Comes to Matter”. *Signs: Journal of Woman in Culture and Society* 28, 3 (2003): 801–831.
- Belsey, Catherine. *Critical Practices*. London and New York: Routledge, 2002.
- Bielik-Robson, Agata. „A poem should not mean but live. Oznaki życia w późnej poezji Andrzeja Sosnowskiego” [Traces of life in Andrzej Sosnowski's late poetry]. In: *Wiersze na głos. Szkice o twórczości Andrzeja Sosnowskiego* [Poems to read out loud. On Andrzej Sosnowski's works], edited by P. Śliwiński (Poznań: WBPiCAK, 2011).
- Bruining, Dennis. "Interrogating the Founding Gestures of the New Materialism". *Cultural Studies Review* 22, 2 (September 2016): 21–40. <http://dx.doi.org/10.5130/csr.v22i2.4461>.
- Czapliński, Przemysław. "Nieepicki model prozy w literaturze najnowszej" [Non-epic model of prose in modern literature]. *Teksty Drugie* 41, 5 (1996): 68–84.
- – –. *Polska do wymiany. Późna nowoczesność i nasze wielkie narracje* [Poland needs replacing. Late modernity and our grand narratives]. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B, 2009.
- Dunin, Kinga. *Czytając Polskę. Literatura polska po roku 1989 wobec dylematów nowoczesności* [Reading Poland. Polish literature after 1989 and the dilemmas of modernity]. Warszawa: SAGA Egmont, 2021. EPUB 3.0.
- Felski, Rita. *Hooked: Art and Attachment*. Chicago and London: University of Chicago Press, 2020.
- – –. *The Limits of Critique*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 2015.
- Foster, Hal. *Powrót Realnego. Awangarda u schyłku XX wieku* [The Return of the Real: The Avant-Garde at the End of the Century]. Translated into Polish by Mateusz Borowski, Małgorzata Sugiera. Kraków: Universitas, 2010.
- Golańska, Dorota. "O praktykach i procesie. Nowomaterialistyczne spojrzenie na sploty sztuki, nauki i wiedzy" [On practices and process. New-materialist perspective on the contexture of art, science and knowledge]. In: *Feministyczne nowe materializmy: usytuowane kartografie* [Feminist new materialisms: situated cartographies], edited by Olga Cielemecka, Monika Rogowska-Stangret, 195–219. Lublin: E-naukowiec, 2018. <https://e-naukowiec.eu/feministyczne-nowe-materializmy-usytuowane-kartografie-pod-redakcja-olgi-cielemeckiej-i-moniki-rogowskiej-stangret/>.
- Johns-Putra, Adeline. "Climate Change in Literature and Literary Studies: From Cli-fi, Climate Change Theater and Ecopoetry to Ecocriticism and Climate Change Criticism". *Wiley Interdisciplinary Reviews. Climate Change* 7, 2 (2016): 266–282.
- Kaczmarski, Paweł. "Materialism As Intentionalism: on the Possibility of a New Materialist Literary Criticism". *Praktyka Teoretyczna* 4, 4 (2019): 191–235.
- Koronkiewicz, Marta. "Materiality as Resistance and Protection: The Case of Andrzej Sosnowski". Translated into Polish by Paweł Kaczmarski. *Praktyka Teoretyczna* 34, 4 (2019): 152–153.
- Kujawa, Dawid. *Pocałunki ludu. Poezja i krytyka po roku 2000* [People's kisses. Poetry and criticism after 2000]. Kraków: Korporacja Ha!art, 2021. EPUB.
- Latour, Bruno. "Why Has Critique Run Out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern". *Critical Inquiry* 30 (Winter 2004): 225–248. <http://www.jstor.org/stable/10.1086/421123>.
- Marzec, Andrzej. „Saga o ludziach późnego antropocenu”. *Dwutygodnik.com* 301 (2021). <https://www.dwutygodnik.com/artukul/9378-saga-o-ludziach-poznego-antropocenu.html>.

- Merten, Kei. "Introduction. Diffraction, Reading, and (New) Materialism". In: *Diffractional Reading. New Materialism, Theory, Critique*, red. Merten Kai. Lanham, Boulder, New York, London: Rowman & Littlefield, 2021: 1–27.
- Nofikow, Ewa. "Między językami, między głosami. O *poems* Andrzeja Sosnowskiego" [Between languages, between voices. On Andrzej Sosnowski's *poems*]. *Biblioteka Postscriptum Polonistycznego* 3 (2013): 91–106.
- Ochędowska, Monika. "Czarne skrzynki" [Black boxes]. *Dwutygodnik.com* 319 (2021). <https://www.dwutygodnik.com/arttykul/9757-czarne-skrzynki.html>.
- Rejniak-Majewska, Agnieszka. "«Puste miejsce po kulturowych mandarynach». Krytyka sztuki i język teorii" [«Vacancy left behind cultural Mandarines». Art criticism and language of theory]. *Kultura Współczesna* 4 (2010): 30–44.
- Rekret, Paul. "A critique of new materialism: Ethics and ontology". *Subjectivity* (2016). DOI: 10.1057/s41286-016-0001-y.
- Szmidt, Olga. "Eksplorowanie ruchomych piasków. Krytyka przekładu i krytyka literacka wobec petryfikacji współczesnej literatury światowej" [Exploring quicksand. Criticism of translations and literary criticism versus the petrification of contemporary literature]. *Przekładaniec* 42 (2021): 40–63. DOI:10.4467/16891864PC.21.017.14328.
- Szostak, Natalia. "Dominika Słowik: Nie jestem typem aktywistki. Moją bronią jest literatura" [I am not an activist. Literature is my weapon]. *Wysokie Obcasy*. <https://www.wysokieobcasy.pl/wysokie-obcasy/7,157211,27736785,dominika-slowik-nie-jestem-typem-aktywistki-moja-bronia-jest.html>.
- Ungureanu, Ion-Alin. *A reception study of Maja Lunde's The History of Bees in Norway, the English-speaking countries and Romania*. Praca magisterska, University of Oslo, 2020. <https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/10852/84649/1/A-reception-study-of-Maja-Lunde-s-The-History-of-Bees-in-Norway--the-English-speaking-countries-and-Romania.pdf>.
- Warkocki, Błażej. *Homo niewiadomo. Polska proza wobec odmienności* [Homo I don't know. Polish prose and otherness]. Warszawa: Wydawnictwo Sic!, 2007.

KEYWORDS

POSTHUMANISM

materiality

poststructuralism

ABSTRACT:

The paper reviews the meanings attached to the notion of “materiality” by literary criticism since 1990s. These meanings depend on several essential philosophical tendencies: poststructuralism, critical social theories, and posthumanism, which has a significant influence on critical-literary conceptualizations of “materiality”. The paper analyzes specific examples, mostly from critical-literary texts about contemporary Polish prose in order to show how “materiality” affects different types of critical commentary, including especially the possibilities and limitations of review.

review

NEW MATERIALISM

NOTE ON THE AUTHOR:

Katarzyna Trzeciak – PhD in literary studies, literary scholar and critic. Assistant professor at the Department of Contemporary Criticism, Jagiellonian University. Her research interests focus on modern and postmodern aesthetics, relationships between literature and spatial arts, critical theories of 20th and 21st centuries, and materialism-oriented research in art and culture. Author of, among others, a monograph *Posągi i utopie. Rzeźba jako metafora nowoczesnej formy artystycznej, podmiotowości i politycznej wspólnoty* [Statues and utopias. Sculpture as a metaphor of modern artistic form, subjectivity and political community] (Universitas, 2018) and papers on relationships between sculpture and literature. |

Krytyczne odmiany materialności.

Polska krytyka literacka od postrukturalizmu do nowych materializmów

Katarzyna Trzeciak

ORCID: 0000-0002-1339-3400

Wspólna materia

Synchronizacja nurtów teorii (krytycznej refleksji) z tematami sztuki współczesnej trwa mniej więcej od lat 70. XX wieku, gdy połączyły je, jak wyliczał Hal Foster, przynajmniej trzy obszary badań: analiza znaku, problematyka podmiotu i krytyka instytucji¹. Pisząc (w latach 90.) o nowej formie relacji zawiązujących się między polami sztuki i krytyki, amerykański historyk sztuki zwrócił uwagę na ich znaczenia dla wartościowania praktyk artystycznych. Ich miarą stało się zainteresowanie refleksji krytycznej i wynikająca z niego możliwość uru-

¹ Hal Foster, *Powrót Realnego. Awangarda u schyłku XX wieku*, tłum. Mateusz Borowski, Małgorzata Sugiera (Kraków: Universitas, 2010), 15.

chamiania nowych konceptualizacji, nowych strategii teoretycznych². Przy kilku niezbędnych różnicach i w obliczu koniecznych zastrzeżeń³ opisana przez Fostera sytuacja anglo-amerykańskiego świata sztuki mówi wiele także o bieżącej, XXI-wiecznej interferencji tematów literatury i krytycznoliterackiej orientacji. By odpowiednio wprawić w ruch analogię, wystarczy teraz – w miejsce postrukturalistycznych – podsunąć posthumanistyczne, nieantropocentryczne i nowomaterialistyczne obszary badań humanistycznych, rezonujących w działaniach artystycznych, teoretycznych konceptualizacjach i refleksjach krytycznych. Obszary te, wraz z transdyscyplinarnymi i artystycznymi artykulacjami, działają w najszerszym, wspólnym horyzoncie teraźniejszości, naznaczonej kryzysem klimatycznym i wynikającymi zeń próbami zredefiniowania ontologicznych różnic w ludzkiej i więcej-niż-ludzkiej wspólnoty. Stawką tak założonych wysiłków, jak przekonuje Karen Barad, jedna z czołowych przedstawicielek „nowego materializmu”, jest „możliwość stworzenia lepszego, bardziej znośnego świata, opartego na wartościach współkвітnienia i wzajemności, nie na zwalczaniu się i umniejszaniu sobie nawzajem”⁴. By tej stawce sprostać, nowomaterialistyczne nurty humanistyki stawiają w centrum zainteresowań rewizję pojęcia „materialności” i etosu krytycznego. Ten ostatni potrzebuje bowiem zwrotu ku afirmacyjnej, zaangażowanej krytyce, zdolnej do przezwyciężenia negatywności i podejrzliwości – dominujących, jak twierdzi Barad⁵, w nowoczesnej tradycji krytycznej. Resygnifikacja pojęcia „materialności”, związana – w największym uproszczeniu – z przypomnieniem witalistycznej, dynamicznej ontologii materii, łączy się z zadaniem przewartościowania teorii krytyki, potrzebnej – jak przekonuje inny rzecznik posthumanistycznych tendencji, Bruno Latour – raczej do empatycznego wzmacniania połączeń we wspólnym świecie niż do demaskatorskiego redukcjonizmu więzi pomiędzy bytami⁶. Postkrytyczność

² Agnieszka Rejniak-Majewska, „Puste miejsce po kulturowych mandarynach». *Krytyka sztuki i język teorii*, *Kultura Współczesna* 4 (2010): 42.

³ Foster opisywał moment, w którym kryzys malarstwa i rzeźby w późnym modernizmie spowodował zastąpienie sztuki wysokiej teorią głównie spod znaku strukturalizmu. Dzisiejsze, wspólne tematy sztuki i teorii zbiegają się zwłaszcza w zainteresowaniu katastrofą klimatyczną i wymiarami antropocenu, a także zagadnieniami wytwarzania wiedzy. Istotna jest również zmiana w zakresie badań nad praktykami artystycznymi, prowadzonych z perspektywy transdyscyplinarnej refleksji, łączącej tematy filozofii nauki i wiedzy o sztuce, sytuujące badania artystyczne w ramach nowomaterialistycznych sposobów myślenia. Jak pisze Dorota Golańska: „Z perspektywy nowego materializmu uznać należy, że zarówno akt twórczy, trwanie dzieła, jak i doświadczenie estetyczne związane z obcowaniem ze sztuką mają w sobie komponenty zarówno materialne, jak i znaczeniowe – materialność sztuki wytwarza i powołuje do życia dyskursywne znaczenia, co z kolei pozwala na nadanie sensu materii. Pojęciowe zaplecze takiego podejścia opiera się na wyżej omówionym procesualnym rozumieniu sztuki, zwłaszcza w odniesieniu do zagadnienia «myślenia/czucia», odwołującego się do intelektualno-materialnych aspektów sztuki i kreatywnego spotkania z nią” – „O praktykach i procesie. Nowomaterialistyczne spojrzenie na sploty sztuki, nauki i wiedzy”, w: *Feministyczne nowe materializmy: usytuowane kartografie*, red. Olga Cielemecka, Monika Rogowska-Stangret (Lublin: E-naukowiec, 2018): 213, <https://e-naukowiec.eu/feministyczne-nowe-materializmy-usytuowane-kartografie-pod-redakcja-olgi-cielemeckiej-i-moniki-rogowskiej-stangret/>.

⁴ Karen Barad, „Erasers and erasures: Pinch’s unfortunate «uncertainty principle»”, *Social Studies of Science* 41, 3 (2011): 450.

⁵ I nie tylko ona, o czym świadczy postkrytyczne nastawienie Rity Felski, w swoich ostatnich książkach postulującej przekroczenie ograniczeń tradycyjnego (tj. właśnie podejrzliwego i negatywnego) etosu krytyki, który badaczka widzi zwłaszcza w „czytaniu symptomatycznym, krytyce ideologii, Foucaultowskim historyzmie”, a także w poszukiwaniu w tekstach śladów transgresji czy oporu – Rita Felski, *The Limits of Critique* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 2015), 3. W najnowszej książce Felski rozwija natomiast projekt krytyki opartej na „zaangażowaniu w dzieła” – ich nieredukowalnej, fenomenologicznej naturze, ujawniającej się przy uwzględnieniu złożoności i różnorodności doświadczenia estetycznego – Rita Felski, *Hooked: Art and Attachment* (Chicago and London: University of Chicago Press, 2020).

⁶ Bruno Latour, „Why Has Critique Run Out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern”, *Critical Inquiry* 30 (Winter 2004): 241.

czepie więc (między innymi)⁷ z nowomaterialistycznej etyki, przeciwstawiając ją humanistycznej postawie krytycznej, charakteryzowanej przy użyciu wyraźnie nacechowanych etycznie metafor jako „redukcjonistyczna”, „dystansująca” czy „zarozumiała”⁸. Posthumanistyczna materialność wytycza nowe postulaty krytyczne, w tym także procedury czytania tekstów⁹, spotykając się obecnie z literaturą powstającą w horyzoncie refleksji nad antropoceniem, a zatem z twórczością inkorporującą struktury i tematy debat nad katastrofą klimatyczną. W efekcie – co chciałabym pokazać w niniejszym tekście – dochodzi do wytworzenia przyległości słowników krytyki i literatury, mającej swoje źródło w posthumanistycznych teoriach, łatwo przenikających do pozaakademickiego obiegu wypowiedzi o literaturze. Interesować mnie będzie nie tyle polemika z nowomaterialistyczną krytyką czy teorią literatury¹⁰, ile ich praktyczne konsekwencje dla krytycznoliterackich wypowiedzi. Witalistyczna materialność wytwarza bowiem określony typ komentarza krytycznego, wpływając na zakres jego centralnej właściwości: wartościowania.

Krytyka wobec materialności języka

Jedną z kluczowych orientacji nowej materialności jest sprzeciw wobec postrukturalistycznej tradycji, która ustanowiła „władzę języka” jako podstawowego narzędzia kulturowych reprezentacji. Zgodnie bowiem z klasycznym (i wielokrotnie już traktowanym polemicznie¹¹) stwierdzeniem Barad: „zwrot językowy, zwrot semiotyczny, zwrot interpretacyjny, zwrot kulturowy: wydaje się, że ostatnio na każdym kroku każda «rzecz» – nawet materialność – staje się kwestią języka lub jakiejś innej formy reprezentacji kulturowej”¹². Jako „kwestia języka” materialność ma, jak dowodzi Barad, ograniczone figuracje: jawi się jako bierna i niezmienna, a jeśli posiada potencjał zmiany, to tylko jako pochodna form dyskursywnych. Uwagę badaczki można więc sparafrazować w zarzut o postrukturalistyczne ujętykowanie materii, skutkiem czego nabywa ona jedynie określone znaczenia. Gdyby jednak przyjrzeć się konkretnym, krytycznoliterackim użyciom materialności w jej postrukturalistycznym właśnie ujęciu, diagnoza Barad okazuje się chybiona.

⁷ Dla Elizabeth Anker i Rity Felski, redaktorek tomu zbiorowego poświęconego postkrytyce, ważną inspiracją są również badania nad afektami, w których badaczki upatrują aktów sprzeciwu wobec „wszechobecnego pesymizmu myśli akademickiej” czy „chronicznej negatywności krytyki” – Elizabeth S. Anker, Rita Felski, „Introduction”, w: *Critique and Postcritique* (Durham and London: Duke University Press, 2017), 8.

⁸ Do konkretnych autorów i autorek tych metaforycznych określeń nowoczesnej krytyki odsyła polemizujący z nowomaterialistyczną ontologią i etyką Paul Rekret – „A critique of newmaterialism: Ethics and ontology”, *Subjectivity* (2016), DOI: 10.1057/s41286-016-0001-y.

⁹ M.in. „czytanie dyfrakcyjne” Karen Barad, która zaczerpnęła pojęcie z fizyki dla określenia pożądanej praktyki lektury, opartej na „czytaniu poprzez” (nie – „przeciw”, które to nastawienie Barad dostrzega w refleksyjnym trybie lektury). Ten typ czytania zakłada wiązanie ze sobą – autorów, teorii, dyscyplin i słowników tak, by nawzajem się redefiniowały lub przekształcały argumentacyjnie, zgodnie z falowym splątaniem (*entanglement*) w zjawisku dyfrakcji – zob. np. Kei Merten, „Introduction. Diffraction, Reading, and (New) Materialism”, w: *Diffractional Reading. New Materialism, Theory, Critique*, red. Merten Kai (Lanham, Boulder, New York, London: Rowman & Littlefield, 2021): 1–27.

¹⁰ Taką rozbudowaną polemiką jest m.in. artykuł Pawła Kaczmarek: „Materialism As Intentionalism: on the Possibility of a New Materialist Literary Criticism”, *Praktyka Teoretyczna* 4, 4 (2019): 191–235.

¹¹ Zob. Dennis Bruining, „Interrogating the Founding Gestures of the New Materialism”, *Cultural Studies Review* 22, 2 (September 2016): 21–40, <http://dx.doi.org/10.5130/csr.v22i2.4461>.

¹² Karen Barad, „Posthumanist Performativity: Toward an Understanding of How Matter Comes to Matter”, *Signs: Journal of Woman in Culture and Society* 28, 3 (2003): 801.

W polskiej krytyce poetyckiej lat 90. „materialność” (spod znaku *French Theory*) była pojęciem, określającym autoreferencyjne wymiary języka; jego materialny kształt, nie komunikowane przezeń znaczenie¹³. Materialność wierszy (np. Andrzeja Sosnowskiego) oznaczała ich żywotność jako autonomicznych bytów czy nawet – organizmów¹⁴, wykraczających poza referencyjną stabilność. W wypowiedziach zorientowanych na postrukturalistyczną filozofię języka materialność słowa poetyckiego prowadziła ostatecznie do uznania jego dynamicznych, metamorficznych możliwości, przeciwstawianych hegemonii sensu i wynikającego zeń dogmatu czytelności. W efekcie (który ukazała Marta Koronkiewicz) tak określona „materialność” języka wyraźnie wpływała na typ komentarza krytycznego, bazującego na indywidualnym wyznaniu niezrozumienia wierszy i uogólnieniu go do ich programowego statusu: tekstów dążących do bycia niezrozumiałymi¹⁵. Jakkolwiek solipsystyczne (i, co pokazała Koronkiewicz, niezgodne z Sosnowskiego refleksją nad materialnością języka poetyckiego) byłyby to komentarze, ujawniają one paradoksalny wymiar postrukturalistycznej materialności języka: jej autoreferencyjność, „wewnątrzjęzykowość”¹⁶ prowadzi do uwznioślenia czytelniczych afektów – niezrozumienia, z którego krytyka wyprowadza własne, zindywidualizowane użycia wierszy. Materialność, odsyłająca do ekspresji językowej, służyła zatem interpretacjom wyrastającym z rozpoznania dereferencjalizacji słów; stawała się ośrodkiem lektury w paradygmacie negatywnej reprezentacji: w warunkach uznania, że słowo nie przylega do rzeczy. W warunkach tych jednakże, co pokazał ostatnio Dawid Kujawa, materialność znaku językowego podlegała hermeneutycznej procedurze objaśniania procesu dereferencjalizacji¹⁷. Wśród wpływowych projektów krytyki poezji autor *Pocałunków ludu* (2022) wyróżnił między innymi „redukcjonistyczny dekonstrukcjonizm” Grzegorza Jankowicza, odpowiadający za „mit Sosnowskiego jako poety postpolitycznego”. Ośrodkiem owego mitu była negatywna reprezentacja, czyli materialne istnienie znaków języka poetyckiego pozbawionych łączności z życiem społecznym i krążących w „zamkniętym obiegu poza światem”. Metaforą tak określonej reprezentacji Jankowicz uczynił wytartą monetę, która cyrkuluje w obiegu, napędzając inflację językowych znaków. Materialność słów służyła więc w tym modelu krytycznym do eksponowania autonomii wierszy, ich niezależności tak od transcendencji, jak i od władzy. To zainteresowanie materialnością, wskazującą na autonomiczny wymiar poetyckiego tworzywa, pokrywa się z modernistyczną tradycją materialnej subwersji tworzyw (artystycznych i językowych), która w potransformacyjnej krytyce literackiej powraca dla potrzeb opisu literatury poza, jak pisał Przemysław Czapliński, „prezentyzmem i etyzmem”, na których wspierała się twórczość lat 1965–1989. Nie tylko bowiem w krytyce poetyckiej, ale i w komentarzach o prozie materialność języka uruchamiała pracę sondowania literackiej reprezentacji w zakresie uniezależnienia tekstu od „znaczeniowej służebności”¹⁸.

¹³Konkretne przykłady takiego rozumienia materialności (na przykładzie wypowiedzi o poezji Andrzeja Sosnowskiego) wymienia i omawia Marta Koronkiewicz – „Materiality as Resistance and Protection: The Case of Andrzej Sosnowski”, tłum. Paweł Kaczmarek, *Praktyka Teoretyczna* 34, 4 (2019): 152–153.

¹⁴Agata Bielik-Robson, „A poem should not mean but live. Oznaki życia w późnej poezji Andrzeja Sosnowskiego”, w: *Wiersze na głos. Szkice o twórczości Andrzeja Sosnowskiego*, red. P. Śliwiński (Poznań: WBPiCAK, 2011).

¹⁵Koronkiewicz, 153.

¹⁶Ewa Nofikow, „Między językami, między głosami. O poems Andrzeja Sosnowskiego”, *Biblioteka Postscriptum Polonistycznego* 3 (2013): 93.

¹⁷Dawid Kujawa, *Pocałunki ludu. Poezja i krytyka po roku 2000* (Kraków: Korporacja Ha!art, 2021). EPUB.

¹⁸Przemysław Czapliński, „Nieepicki model prozy w literaturze najnowszej”, *Teksty Drugie* 41, 5 (1996): 72.

Materialność języka prozy odegrała fundującą rolę w typologii zaproponowanej przez Czaplińskiego, który w latach 90. ustanowił wpływowy podział nieepickiego modelu prozy najnowszej. „Gęstość tekstu”, charakteryzująca prozę nieepicką, wskazywała na literackość wypowiedzi, prezentującą się w „semantycznych drobinach”¹⁹ i tworzącą autonomiczne fabuły złożone ze „zdarzeń słownych”. Antymimetyczny wymiar czytanej przez Czaplińskiego literatury odsłania się dzięki szczegółowej analizie językowych struktur, odsłaniających wewnętrzną logikę wypowiedzi podporządkowaną zasadzie wynikania lingwistycznego, nie zdarzeniowego. Zaproponowane przez niego zbliżenie na tworzywo literackie uwidacznia właściwości medium prozy jako zbioru autonomicznych tropów języka, które w nieskończoność przetwarza. Strukturalistyczny demontaż nieepickiej prozy ustanawia widzialność środków twórczych jako podstawowy filtr dla krytycznoliterackiego oka, które wydobywa literaturę z reżimu przedstawieniowego i pozwala wyeksponować jej antyiluzyjność.

Zarówno w postrukturalistycznej krytyce poezji, jak i w strukturalistycznie zorientowanym szkicu Czaplińskiego odwołania do materialności tekstu wyprowadzały literaturę z uwikłania w nieliterackie reguły komunikacji, dowartościowując jednocześnie te dzieła, w których materialna suwerenność tworzyła zaporę dla instrumentalizacji sensów. Znamienne bowiem, że zwrot ku literaturze niereferencyjnej wykonywała krytyka w momentach ideologicznego (etyczno-moralizatorskiego u Czaplińskiego, wolnorynkowego u komentatorów i komentatorek Sosnowskiego) przesilenia, upatrując w materialności czystego języka antidotum na monopolizujące się znaczenia i sensy. Zakłócenia w reprezentacji i dereferencjalizacja języka były więc artykulacjami tyleż artystycznej, co przede wszystkim krytycznoliterackiej samoświadomości – znakami odrębności praktyk dyskursywnych od marketingowych i opiniotwórczych komunikatów. Strategia molekularnego zbliżenia na materię języka literackiego pozwalała spopularyzować zagadnienie mimetyzmu i uległości literatury wobec pozajęzykowej rzeczywistości. Tropiąca tekstowe zakłócenia w komunikacji krytyka posługiwała się artykulacjami i metaforami materialności, by dowartościować dzieła, które unieważniają tak tradycyjne (czyli – usankcjonowane kanonem praktyk), jak i konsumpcyjne (charakterystyczne dla masowej produkcji) style odbioru. Materialność wykrystalizowała się jako kategoria krytyczna, służąca zaznaczeniu hierarchii i wartości tych tekstów, które kwestionują niezakłócony transfer między znakiem graficznym a jego desygnatem; odrzucają naiwny reprezentacjonizm, a przez to sprzyjają badaniu granic komunikacji.

Materializacje tożsamości

Byłoby jednak metakrytycznym uproszczeniem sprowadzenie artykulacji ponowoczesnej materialności wyłącznie do wymiaru refleksji nad reprezentacją i estetyczną autonomią. W polskiej krytyce literackiej zaznaczył się bowiem alternatywny wobec „quasi-dekonstrukcyjnej” (Kujawa) optyki kontekst użycia pojęcia „materialności”, widoczny przede wszystkim w interpretacjach prozy akcentujących jej tożsamościowe parametry. W lekturach między innymi Kingi Dunin (*Czytajac Polskę*, 2004), Błażeja Warkockiego (*Homo niewiadomo. Polska proza wobec odmienności*, 2007) i Przemysława Czaplińskiego (*Polska do wymiany. Późna nowoczesność*

¹⁹Czapliński, „Nieepicki model prozy w literaturze najnowszej”, 73.

i *nasze wielkie narracje*, 2009) istotnym kluczem interpretacji i narzędziem porządkowania literatury są strategie wytwarzania tożsamości, tekstowe procedury socjalizacji i reprezentacje tożsamościowych dywersji. Krytyczkę i obu krytyków interesowały narracje stwarzania płci i upłciowionych podmiotowości, uobecniane w warstwie świata przedstawionego analizowanych tekstów i definiowane według formuł teoretycznych Judith Butler. To jej ujęcie płci (jako materializowanych na ciele norm społeczno-kulturowych) dostarczyło części polskiej krytyki pierwszej dekady XX wieku ramy interpretacyjnej, zgodnie z którą literackie fabuły czytano w perspektywie zadania emancypacyjnego: „Zadanie emancypacyjne – zainicjowanie nowych opowieści i nowego języka – sformułowane, wypraktykowane i wprowadzone do narracyjnego uniwersum, podważyło prawomocność wielkiej narracji”²⁰. Dla autora tych słów, Przemysława Czaplińskiego, literatura dyskursywizująca procedury nadawania tożsamości, między innymi poprzez ukazywanie produkcji ciał nienormatywnych, ma wymiar wywrotowy, ponieważ „staje się sprzymierzeńcem w budowaniu innych więzi”²¹. Takie podejście do literatury ujawnia (istotny dla mojego tematu) krytycznoliteracki wymiar materialności, któremu blisko do ustaleń Butler o materialności jako kwestii języka. Nie jednak kwestii metaforycznej czy problematyki referencji, ale sprawy odnoszenia się języka – poprzez proces oznaczania – do materialności (ciała). Czytając na przykład prozę Mariusza Sieniewicza, Czapliński potraktował fikcję jako narzędzie sondowania iluzji uniwersalnej tożsamości, pokazując, jak na znormalizowanym, męskim ciele materializują się znaki odmienności wytwarzające odmienca, którego wykluczy zbiorowość, by umocnić swoje granice społeczne. Napięcie między uniwersalizmem ciała jako ponadgatunkowej materii istnienia a instytucjonalnymi procedurami wyłaniania granic posłużyło autorowi *Polski do wymiany* do ukazania przeobrażeń w narracjach tożsamościowych późnej nowoczesności. Potraktowana w ten sposób najnowsza literatura uzyskała w krytycznoliterackim projekcie Czaplińskiego funkcję performatywną – krytyk poddał ją konceptualizacji zogniskowanej wokół spięc materii i znaczeń, by wyeksponować potencjał fikcjonalnych narracji dla nowych zasad uczestnictwa w życiu społeczno-politycznym.

Także wydane przed *Polską do wymiany* książki Dunin i Warkockiego wyrastały z przekonania, że literatura jest narzędziem sondowania istniejących i wyłaniających się układów społecznych, a jej analiza stać się może analizą ustanawiania i stabilizowania relacji, w tym zwłaszcza mechanizmów kształtowania podmiotowości w odniesieniu do społecznych konwencji i powtarzalnych praktyk utrwalania znaczeń. *Czytając Polskę* i *Homo niewiadomo* to książki wyrastające ze stanowisk konstruktywistycznych; Dunin deklaruje zainteresowanie społeczeństwem jako pochodną interpretacji fikcją, Warkocki – sposobami konstruowania odmienności. Istotne przy tym, że oboje krytycy swoje konstruktywistyczne nastawienie wyjaśniają poprzez nawiązania do materialności (ciała – Warkocki²², rzeczywistości – Dunin²³), z których to nawiązań wyciągają

²⁰Przemysław Czapliński, *Polska do wymiany. Późna nowoczesność i nasze wielkie narracje* (Warszawa: Wydawnictwo W.A.B., 2009), 302.

²¹Czapliński, *Polska do wymiany. Późna nowoczesność i nasze wielkie narracje*, 368.

²²Błażej Warkocki sporo uwagi w części wstępnej książki poświęca namysłowi nad dyskursem płci w ujęciu Judith Butler i Eve Kosofsky-Sedgwick, wskazując na szczególną rolę ciała jako materii, na której odciskają się kulturowe reguły płci. W częściach poświęconych analizom i interpretacjom prozy kwestia cielesności (jako motyw tematyczny omawianej literatury) pozwala krytykowi wyjść ku procedurom społecznego konstruowania tożsamości – *Homo niewiadomo. Polska proza wobec odmienności* (Warszawa: Wydawnictwo Sic!, 2007), 17–44.

²³„Używając literatury, nie pragnę włączyć się w nieskończony proces odczytań tekstu, tylko w nieskończony proces poznawania i tworzenia społeczeństwa” – Kinga Dunin, *Czytając Polskę. Literatura polska po roku 1989 wobec dylematów nowoczesności* (Warszawa: SAGA Egmont, 2021. EPUB 3.0), 28.

wnioski o statusie pracy interpretacyjnej tekstów literackich. Dla Dunin interpretacje literatury muszą uwzględniać „silne uwikłanie dyskursów literackich w inne dyskursy i myślenie potoczne”²⁴; dlatego krytyczkę interesuje nie tyle wyjątkowość czy niepowtarzalność tekstów, ile ich „przystawalność do rzeczywistości społecznej rozumianej jako proces, jako nieustanna walka o to, czym jest owa rzeczywistość”²⁵. W efekcie w *Czytając Polskę* dochodzi do pominięcia literackości interpretowanych tekstów, symptomatycznie relegowanej do sfery „gier językowych”, którym Dunin przeciwstawia zaangażowanie literatury w procesy poznawania i tworzenia społeczeństwa. Mniej antagonizujące jest podejście Warkockiego, zainteresowanego tropieniem w tekstach odmieńców i symbolicznych uwarunkowań ich egzystencji. *Homo niewiedomo*, zgodnie z tak zadeklarowanym zainteresowaniem, przybiera formę serii interpretacji „bliskich i lojalnych wobec tekstu”²⁶, w centrum których lokują się dylematy tożsamościowe, odsłaniające sposoby wytwarzania odmienności. Warkocki uprzywilejowuje zatem praktyki czytania i pisanie, interesująca go bowiem kategoria – „odmienność” – nie istnieje jako immanentna; nie ma stabilnej i koherentnej definicji. Sięgnięcie do literatury i związanych z nią aktywności jest więc warunkiem dostrzeżenia konstrukcyjnego wymiaru tożsamości, którego – jak zdaje się przekonywać autor *Homo niewiedomo* – nie sposób odsłonić bez odwołania się do pracy interpretacyjnej. Można by więc ów krytycznoliteracki projekt potraktować jako refleksję nad rolą wymiaru symbolicznego w procesie materializacji podmiotowości, który to proces uwidacznia się nie tyle „w” literaturze, ile dzięki procedurom interpretacyjnym, których ona wymaga.

Formułując (ze świadomością uogólnienia) wniosek z przemiany sposobu rozumienia materialności przez krytykę przełomu wieków XX i XXI, można byłoby ująć ją w stwierdzeniu przesunięcia metodologicznego – od językowej autoreferencyjności poetyckiej materii ku społecznej materializacji dyskursów, czyli: od quasi-dekonstrukcjonizmu do krytycznych teorii społecznych, za swój przedmiot biorących przede wszystkim demaskację uniwersalizmu poprzez uwidocznienie „odmiennych narracji” (Czapliński), wskazujących na konieczność przebudowy porządku naturalnego (dotychczasowych fantazmatów). Znakiem kolejnej przemiany jest włączenie do dyskursu krytycznoliterackiego materialności o proveniencji posthumanistycznej, czyli wyrastającej z nowomaterialistycznej ontologii i modyfikującej typ komentarzy krytycznych, zwłaszcza w popularnych recenzjach prozy²⁷.

Materialność jako temat literacki

Tendencje dzisiejszej humanistyki nieantropocentrycznej rezonują nie tylko w propozycjach metodologicznych; swoje odbicie znajdują także w samych praktykach artystycznych, w tym również w tekstach literackich. Wśród tych ostatnich formują się już zresztą nowe gatunki (jak choćby fikcje

²⁴Dunin, 29.

²⁵Warkocki, 44.

²⁶Warkocki, 43.

²⁷W polu dzisiejszej krytyki poezji wątki nowomaterialistyczne i posthumanistyczne nie prowadzą do tak daleko idącej redukcji zainteresowania medium i reprezentacją. Przeciwnie – książki krytyczne Anny Kałuży, Kacpra Bartczaka, a także szkice krytycznoliterackie Dawida Kujawy i Jakuba Skurtysa świadczą o korzyściach płynących z włączania tych perspektyw do pracy z wierszami. W przypadku komentarzy o prozie łatwiej o redukcjonistyczne podejście, w którym na plan pierwszy wypowiedzi krytycznych wysuwa się często ujęcie tematyczne i podejście do literackiego przedstawienia jako do przedłużenia zaangażowanych dyskusji nad światem w kryzysie.

klimatyczne – *climate fiction*), a odświeżeniu o aktualne wątki więcej niż ludzkich wspólnot podlegają dobrze już przyswojone konwencje *weird* i *science fiction*. Wspólnota tematów i problemów literatury z zagadnieniami podnoszonymi w krytyce i metodologiach humanistycznych skutkuje w wypowiedziach krytycznoliterackich zorientowaniem na literacki świat przedstawiony, mnożeniem kulturowych skojarzeń interpretacyjnych i intertekstów czy wreszcie – eksponowaniem pragmatycznego wymiaru tekstu jako zaangażowanego głosu w bieżącej debacie nad planetarną przyszłością świata.

– Wiedziałam, że chcę napisać książkę o antropocenie i katastrofie klimatycznej, jeszcze zanim wiedziałam, że chcę napisać „Samosiejki” – mówi Dominika Słowik²⁸.

Blisko Słowik do twórcy „ciemnej ekologii” Timothy’ego Mortona, który odwołuje się w swoich tekstach do dziecięcej wyobraźni ze względu na jej nieantropocentryczny charakter (któż z nas nie rozmawiał w przedszkolu z nie-ludzkim?). Bycie prawdziwie ludzkim – opierające się na wspólnocie, solidarności i symbiozie – jest według Mortona możliwe tylko dzięki połączeniu z tym, co nie-ludzkie. Dostrzeżenie tego jest z kolei łatwiejsze, jeśli pozwolimy sobie na powrót do „snu dzieciństwa”, czyli na uchylenie wieka czarnych skrzynek. W takim duchu odczytuję środowiskowe przesłanie „Samosiejek”²⁹.

Przytoczone powyżej wypowiedzi – odautorska deklaracja pisarki opowiadającej o genezie swojej ostatniej powieści oraz fragment z recenzji tej powieści – traktuję jako symptomatyczny dla szerszej tendencji dialog literatury i krytyki. W dialogu tym za istotną uznaję reakcję recenzentki; jej próbę przepisania elementów literackiego świata na język filozofii, czy też – ukazania zbliżenia literackiego tematu do konkretnego pola wiedzy humanistycznej. Postępowanie krytyczki nie różni się tutaj od podejścia literaturoznawców i literaturoznawczyń podejmujących w ostatnim czasie próby powiązania filozofii nowego materializmu z praktykami ekokrytycznego czytania. Łączy je bowiem ilustracyjne podejście do dzieł literackich, których atrakcyjność ujawnia się w możliwości potraktowania ich jako realizacji teorii, pojęć czy kierunków posthumanistycznych³⁰. W całości zacytowanej recenzji takich ilustracyjno-skojarzeniowych fragmentów jest zresztą więcej, łącznie z tytułowymi dla tekstu „czarnymi skrzynkami”, odsyłającymi do konceptu Brunona Latoura, również patronującego omówieniu powieści Dominiki Słowik³¹. Efektem takiego stylu lektury i kompozycji recenzji (opartej na objaśnianiu świata przedstawionego przez konteksty teoretyczno-pojęciowe) staje się dyskursywna parafraza literatury i wynikający z niej komentarz – raczej kontemplacyjno-opisowy niż diagnostyczno-wartościujący. Przesunięcie to nie zaskakuje jednak, gdy pod uwagę weźmiemy nowomaterialistyczne rewizje krytyki, wyraźnie odcinające się od przemocy krytyki negatywnej i postulujące „afirmatywne zaangażowanie”³².

²⁸Natalia Szostak, *Dominika Słowik: Nie jestem typem aktywistki. Moją bronią jest literatura*, „Wysokie Obcasy” 2021, <https://www.wysokieobcasy.pl/wysokie-obcasy/7,157211,27736785,dominika-slowik-nie-jestem-typem-aktywistki-moja-bronia-jest.html>.

²⁹Monika Ochędowska, *Czarne skrzynki*, „Dwutygodnik” 319 (2021), <https://www.dwutygodnik.com/artukul/9757-czarne-skrzynki.html>.

³⁰Na tę właściwość, na przykładzie antologii poświęconej próbom nowomaterialistycznego czytania literatury (*Material Ecocriticism*, 2014), zwrócił uwagę Paweł Kaczmarek, pokazując, jak zapowiedź wypracowania „poetyki materii” przeobraża się w instrumentalizację literatury jako ilustracji pojęć filozoficznych – Kaczmarek, 198.

³¹Monika Ochędowska przywołuje pojęcie Latoura, by odczytać działania bohaterki powieści, w działaniu których recenzentka akcentuje przede wszystkim określone dyspozycje poznawcze i uwrażliwienie na więcej-niż-ludzką rzeczywistość.

³²Tak o swojej propozycji „czytania dyfrakcyjnego” pisze Karen Barad, proponując zastąpienie redukcjonistycznej (jej zdaniem) krytyki podejrzliwej krytyką afirmatywno-połączeniową – zob. Barad, „Erasers and Erasures”, 450.

Problem jednak w tym, że komentarz krytyczny respektujący ów postulat łatwo osuwa się w katalog literackich motywów, których zasadność podkreślać ma łączność tak z aktualnymi problemami debaty publicznej, jak i z zagadnieniami podnoszonymi w posthumanistycznie zorientowanej nauce. „Materialność” staje się wówczas kategorią tematyczną prozy, domyślnie uruchamiającą nowomaterialistyczne pojęcia, za sprawą których tekst potraktować można jako głos w zaangażowanej, więcej-niż-literackiej dyskusji. Wydaje się jednak, że ceną za takie traktowanie literackiego głosu jest zawieszenie reprezentacji i przeniesienie ciężaru refleksji krytycznej z języka na fabułę i nieliterackie konteksty. Przeniesienie to widać dobrze w cytowanej recenzji, której autorka rozpoczyna swój tekst od obszernego opisu skojarzenia, uruchomionego przez lekturę recenzowanej powieści:

Na zdjęciach lotniczych wygląda jak wrośnięty w ziemię szkielet wielkiej ryby. Raczej potężny pustynny wał niż góra. Wznoszący się nieopodal Las Vegas masyw Yucca uznano czterdzieści lat temu za najbezpieczniejszy izolator rosnącej już wówczas w szybkim tempie góry radioaktywnych śmieci. Odpady schowane w przypominających mrowiska, głębokich na kilka kilometrów dziurach nie powinny zagrażać planecie przez co najmniej 10 tysięcy lat – ocenili eksperci. Na początku lat 80. próbowano sobie zupełnie serio odpowiedzieć na pytanie, jak ostrzec przed toksycznym wysypiskiem przyszłych mieszkańców Nevady, którzy prawdopodobnie będą posługiwać się nieznanym nam dziś językiem³³.

To skojarzenie ma istotną wartość poznawczą, podobnie zresztą jak przywoływane w recenzji konteksty filozoficzne. Znamienne jednak, że ich zagęszczenie zajmuje miejsce spojrzenia na literacką reprezentację, zneutralizowane na tyle, by tekstowe fabuły potraktować jako część materialnej, empirycznej rzeczywistości, dotkniętej kryzysem klimatycznym. Antropoceniczne fabuły i nowomaterialistyczne nastawienie krytyczne działają więc na rzecz wspólnej sprawy: poprzez przeobrażenie czytelniczej wyobraźni dążą do uwidocznienia łączności między literaturą i materialnością świata, którą to łączność najlepiej zdają się eksponować wspólne obrazy.

Być może problematyczne wymiary tego mariażu widoczne są najlepiej w krytyce prozy tłumaczonej, gdzie ustępstwa wobec językowej analizy i namysłu nad reprezentacją³⁴ prowadzą do osadzania tekstów w globalnym, zuniwersalizowanym odbiorze, którego narzędziem jest pojęciowe instrumentarium dyskursów posthumanistycznych. Instrumentarium to zachęca bowiem do namysłu nad przedstawieniowym, nie językowym wymiarem tekstu, w centrum którego umieszcza figuracje wspólnot:

Stawką jest tu zaprojektowanie oraz urzeczywistnienie innej wizji ludzkiej wspólnoty, solidarnej z nie-ludźmi. Może ona przypominać strukturę pszczelego roju lub dynamikę stada dzikich koni, ale z konieczności musi wiązać się z utratą – kluczowym terminem w słowniku Lunde. I nie chodzi tutaj już o ekonomiczne poczucie braku czy też psychiczny stan tęsknoty związanej z nieobecnością, lecz o zdolność do poniesienia straty w sensie etycznym. Każdy z bohaterów opisywanych przez Lunde musi w pewnym momencie nauczyć się tracić – zrobić coś wbrew swojej indywidualnej woli, poświęcić część siebie, by dać życie innym. Być może na tym polega nasz główny problem: że nie

³³Ochędowska.

³⁴O problemie związanym z pomijaniem językowego statusu literatury tłumaczonej w popularnych recenzjach obszernie pisała Olga Szmidt – „Eksplorowanie ruchomych piasków. Krytyka przekładu i krytyka literacka wobec petryfikacji współczesnej literatury światowej”, *Przekładaniec* 42 (2021): 40–63, DOI:10.4467/16891864PC.21.017.14328.

potrafimy i nie chcemy niczego stracić. Dlatego tak trudno wyobrazić nam sobie choćby jeden nowy świat, dla którego realizacji musielibyśmy poświęcić swoje (dotychczasowe) życie³⁵.

Powyższy fragment jest zakończeniem recenzji, czy raczej – eseju interpretacyjnego poświęconego bestsellerowej tetralogii Mai Lunde. Ekologiczna proza norweskiej pisarki została omówiona w perspektywie antropoceniczej wyobraźni, do oświetlenia której przydatna okazała się rekonstrukcja powieściowych światów przedstawionych. Oczywiście trudno nie zgodzić się z podkreślonym w recenzji, etycznym spojrzeniem na powieściowe historie, które czytelnicy i czytelniczki potraktować mogą jako ćwiczenia z nastawienia do świata. Chodzi jednak o to, że ujęcie etyczne, tak charakterystyczne dla odbioru globalnej literatury spod znaku *climate fiction*³⁶, oddala pytania o wartość literackiej reprezentacji. Waga tematu, jego znaczenie dla problemów wspólnej teraźniejszości i przyszłości, oddala kwestie konstrukcji świata przedstawionego – jego uproszczeń, jednowymiarowości postaci – i narracyjnego moralizatorstwa. A przecież – na co zwracali uwagę recenzenci i recenzentki tak norweskiego oryginału, jak i angielskiego przekładu – to właśnie pisarskie decyzje w zakresie literackiej reprezentacji stoją za międzynarodowym sukcesem powieściowej tetralogii³⁷. Zwrot ku językowi – jego zamierzonej prostocie – oraz ku konwencji przedstawieniowej (jej adekwatności wobec schematu narracyjnego fikcji klimatycznej) jest niezbędny, by uwypuklić literackie mechanizmy wprowadzania w ruch czytelniczej empatii, wznoszącej się na wrażeniu uniwersalnego, ponadliterackiego przekazu dla sunącego ku apokalipsie świata. Innymi słowy, waga zaangażowanego przesłania powieści jest ściśle związana z decyzjami formalnymi, które im bardziej wspierają naturalizację, przejrzystość tak medium, jak i językowego materiału, tym bardziej wymuszają skupienie na marginalizowanym aspekcie. W powieściach z kategorii *climate fiction* to zadanie tyleż potrzebne, co i po prostu ciekawe, jeden bowiem z nurtów tej kategorii, operujący przyszłościową ramą świata przedstawionego³⁸, nierzadko bazuje na tautologii realizmu³⁹, za sprawą której sprzyja zdroworozsądkowym odczytaniom tematycznym, skutecznie przysłaniającym konwencję przedstawienia i jej zasady.

Tendencje posthumanistycznie zorientowanej krytyki, nastawionej na wyszukiwanie połączeń pomiędzy różnymi bytami istniejącymi we wspólnym świecie, sprzyjają celom poznawczym

³⁵Andrzej Marzec, <https://www.dwutygodnik.com/artukul/9378-saga-o-ludziach-poznego-antropocenu.html>.

³⁶Czyli podążając za ujęciem Adeline Johns-Putra: „fikcji związanej z antropogenicznymi zmianami klimatycznymi lub globalnym ociepleniem”. *Climate fiction* to „nowa kategoria współczesnej literatury” raczej niż gatunek, fenomeny bowiem zmian klimatycznych krzyżują się w różnych gatunkowych odmianach literatury – „Climate Change in Literature and Literary Studies: From Cli-fi, Climate Change Theater and Eco-poetry to Ecocriticism and Climate Change Criticism”, *Wiley Interdisciplinary Reviews. Climate Change* 7, 2 (2016): 267.

³⁷Obszerne studium – tak międzynarodowej, jak i lokalnej recepcji pierwszego tomu cyklu Mai Lunde (*Historii pszczół*) – stanowi praca magisterska Iona-Alina Ungureanu, której autor omawia i porównuje strategie odbioru powieści w Norwegii, na rynku anglojęzycznym i w Rumunii – *A reception study of Maja Lunde's Bees in Norway, the English-speaking countries and Romania*, <https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/10852/84649/1/A-reception-study-of-Maja-Lunde-s-The-History-of-Bees-in-Norway--the-English-speaking-countries-and-Romania.pdf>.

³⁸Czyli umieszczający akcję w przyszłości, w której zmiany klimatyczne prezentowane są poza moralnymi czy psychologicznymi implikacjami jednostkowych zachowań; raczej jako skutek upadku ludzkiego społeczeństwa. Drugi nurt prozy *cli-fi* prezentuje teraźniejszość lub bardzo nieodległą przyszłość, w której zmiany klimatyczne są etycznym, politycznym i ekonomicznym wyzwaniem dla jednostek. W ramach tego nurtu wykorzystywana jest konwencja utożsamienia czytelników i czytelniczek z postaciami emocjonalnie zaangażowanymi w problemy klimatyczne – zob. Ungureanu, 5.

³⁹To pojęcie Catherine Belsey, określające błąd stwierdzenia, że literacka forma jest odbiciem rzeczywistości: „Jeśli przez świat rozumiemy świat, którego doświadczamy, świat zróżnicowany językowo, to twierdzenie, że realizm odzwierciedla świat, oznacza, że realizm odzwierciedla świat skonstruowany w języku” – Catherine Belsey, *Critical Practices* (London and New York: Routledge, 2002), 39.

i popularyzatorskim; trudno bowiem odmówić im atrakcyjności, gdy czytając o literaturze, czytamy jednocześnie o jej łączności z problemami bieżącej, ponadnarodowej debaty publicznej. Nowomaterialistyczna krytyka reprezentacji, jako językowego znaku dystansu i zapośredniczenia materialności w dyskursie, wydaje się jednak problematyczna dla praktyk krytycznoliterackich, oddalających się od wysiłku rozpoznawania zasad stojących za perswazyjnością powieści o antropocenie; technik służących ich uniwersalizowaniu; mechanizmów, które wytwarzają łatwość czytelniczego odbioru. Stawka powrotu do tych wymiarów przedstawienia jest tym istotniejsza, im bardziej sam antropocen jawi się jako łatwo strawne, coraz bardziej oswojone pojęcie, eksploatowane masowo i tak też kapitalizowane. Sprowadzenie materialności wyłącznie do kategorii tematycznej nie skutkuje „jedynie” rezygnacją z poszukiwania i dostrzegania formalnych eksperymentów prozy czy zobojętnieniem na znaczenie literackiej formy. Prowadzi ostatecznie do zrównywania literatury z innymi przedmiotami (empirycznymi, pozaartystycznymi obiektami), co przecież radykalnie zaprzecza celom przyświecającym zaangażowanym wypowiedziom krytycznym (i recenzenckim), w których literatura ma do spełnienia zadanie etycznej edukacji.

Bibliografia

- Anker, Elizabeth S., Rita Felski. „Introduction”. W: *Critique and Postcritique*, red. Elizabeth S. Anker, Rita Felski, 1–28. Durham and London: Duke University Press, 2017.
- Barad, Karen. „Erasers and erasures: Pinch’s unfortunate «uncertainty principle»”. *Social Studies of Science* 41, 3 (2011): 443–454. <https://doi.org/10.1177/0306312711406317>.
- – –. „Posthumanist Performativity: Toward an Understanding of How Matter Comes to Matter”. *Signs: Journal of Woman in Culture and Society* 28, 3 (2003): 801–831.
- Belsey, Catherine. *Critical Practices*. London and New York: Routledge, 2002.
- Bielik-Robson, Agata. „A poem should not mean but live. Oznaki życia w późnej poezji Andrzeja Sosnowskiego”. W: *Wiersze na głos. Szkice o twórczości Andrzeja Sosnowskiego*, red. Piotr Śliwiński. Poznań: WBPiCAK, 2011.
- Bruining, Dennis. „Interrogating the Founding Gestures of the New Materialism”. *Cultural Studies Review* 22, 2 (September 2016): 21–40. <http://dx.doi.org/10.5130/csr.v22i2.4461>.
- Czapliński, Przemysław. „Nieepicki model prozy w literaturze najnowszej”. *Teksty Drugie* 41, 5 (1996): 68–84.
- – –. *Polska do wymiany. Późna nowoczesność i nasze wielkie narracje*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B., 2009.
- Dunin, Kinga. *Czytając Polskę. Literatura polska po roku 1989 wobec dylematów nowoczesności*. Warszawa: SAGA Egmont, 2021. EPUB 3.0.
- Felski, Rita. *Hooked: Art and Attachment*. Chicago and London: University of Chicago Press, 2020.
- – –. *The Limits of Critique*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 2015.
- Foster, Hal. *Powrót Realnego. Awangarda u schyłku XX wieku*. Tłum. Mateusz Borowski, Małgorzata Sugiera. Kraków: Universitas, 2010.
- Golańska, Dorota. „O praktykach i procesie. Nowomaterialistyczne spojrzenie na sploty sztuki, nauki i wiedzy”. W: *Feministyczne nowe materializmy: usytuowane kartografie*, red. Olga Cielemecka, Monika Rogowska-Stangret, 195–219. Lublin: E-naukowiec, 2018. <https://e-naukowiec.eu/feministyczne-nowe-materializmy-usytuowane-kartografie-pod-redakcja-olgi-cielemeckiej-i-moniki-rogowskiej-stangret/>.
- Johns-Putra, Adeline. „Climate Change in Literature and Literary Studies: From Cli-fi,

- Climate Change Theater and Ecopoetry to Ecocriticism and Climate Change Criticism". *Wiley Interdisciplinary Reviews. Climate Change* 7, 2 (2016): 266–282.
- Kaczmarek, Paweł. „Materialism As Intentionalism: on the Possibility of a *New Materialist* Literary Criticism”. *Praktyka Teoretyczna* 4, 4 (2019): 191–235.
- Koronkiewicz, Marta. „Materiality as Resistance and Protection: The Case of Andrzej Sosnowski”. Tłum. Paweł Kaczmarek. *Praktyka Teoretyczna* 34, 4 (2019): 152–153.
- Kujawa, Dawid. *Pocałunki ludu. Poezja i krytyka po roku 2000*. Kraków: Korporacja Ha!art, 2021. EPUB.
- Latour, Bruno. „Why Has Critique Run Out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern”. *Critical Inquiry* 30 (Winter 2004): 225–248. <http://www.jstor.org/stable/10.1086/421123>.
- Marzec, Andrzej. „Saga o ludziach późnego antropocenu”. *Dwutygodnik.com* 301 (2021). <https://www.dwutygodnik.com/artukul/9378-saga-o-ludziach-poznego-antropocenu.html>.
- Merten, Kei. „Introduction. Diffraction, Reading, and (New) Materialism”. W: *Diffraction Reading. New Materialism, Theory, Critique*, red. Merten Kai. Lanham, Boulder, New York, London: Rowman & Littlefield, 2021: 1–27.
- Nofikow, Ewa. „Między językami, między głosami. O *poems* Andrzeja Sosnowskiego”. *Biblioteka Postscriptum Polonistycznego* 3 (2013): 91–106.
- Ochędowska, Monika. „Czarne skrzynki”. *Dwutygodnik.com* 319 (2021). <https://www.dwutygodnik.com/artukul/9757-czarne-skrzynki.html>.
- Rejniak-Majewska, Agnieszka. „«Puste miejsce po kulturowych mandarynach». Krytyka sztuki i język teorii”. *Kultura Współczesna* 4 (2010): 30–44.
- Rekret, Paul. „A critique of new materialism: Ethics and ontology”. *Subjectivity* (2016). DOI: 10.1057/s41286-016-0001-y.
- Szmidt, Olga. „Eksplorowanie ruchomych piasków. Krytyka przekładu i krytyka literacka wobec petryfikacji współczesnej literatury światowej”. *Przekładaniec* 42 (2021): 40–63. DOI:10.4467/16891864PC.21.017.14328.
- Szostak, Natalia. „Dominika Słowik: Nie jestem typem aktywistki. Moją bronią jest literatura”. *Wysokie Obcasy*. <https://www.wysokieobcasy.pl/wysokie-obcasy/7,157211,27736785,dominika-slowik-nie-jestem-typem-aktywistki-moja-bronia-jest.html>.
- Ungureanu, Ion-Alin. *A reception study of Maja Lunde's The History of Bees in Norway, the English-speaking countries and Romania*. Praca magisterska, Uniwersytet w Oslo, 2020. <https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/10852/84649/1/A-reception-study-of-Maja-Lunde-s-The-History-of-Bees-in-Norway--the-English-speaking-countries-and-Romania.pdf>.
- Warkocki, Błażej. *Homo niewiadomo. Polska proza wobec odmienności*. Warszawa: Wydawnictwo Sic!, 2007.

SŁOWA KLUCZOWE:

POSTHUMANIZM

materialność

poststrukturalizm

ABSTRAKT:

Artykuł jest przeglądem znaczeń, jakie pojęciu „materialności” nadawała (od lat 90.) i nadal krytyka literacka. Znaczenia te, jak staram się pokazać, uzależnione są od wpływów kilku zasadniczych tendencji filozoficznych: postrukturalizmu, krytycznych teorii społecznych i posthumanizmu, co znacząco wpływa na krytycznoliterackie użycia pojęcia „materialność”. W artykule analizuję konkretne przykłady tych użyc, zaczerpnięte przede wszystkim z krytycznoliterackich wypowiedzi o najnowszej polskiej prozie, by ukazać, jak „materialność” wpływa na typ komentarzy krytycznych, w tym zwłaszcza na możliwości i ograniczenia recenzji.

recenzja

NOWY MATERIALIZM

NOTA O AUTORCE:

Katarzyna Trzeciak – krytyczka i badaczka literatury, doktor literaturoznawstwa. Adiunktka w Katedrze Krytyki Współczesnej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Zajmuje się nowoczesnymi i ponowoczesnymi estetykami, związkami literatury i sztuk przestrzennych, teoriami krytycznymi XX i XXI wieku oraz materialistycznie zorientowanymi badaniami sztuki i kultury. Autorka między innymi monografii *Posągi i utopie. Rzeźba jako metafora nowoczesnej formy artystycznej, podmiotowości i politycznej wspólnoty* (Universitas, 2018) oraz tekstów poświęconych relacjom rzeźby i literatury.